

Marian Zdyb

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0001-7834-2463

marian.zdyb@umcs.pl

Prawna ochrona dzikich zwierząt w kontekście współczesnych wyzwań ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań globalnych. Zagadnienia wybrane

ABSTRAKT

Artykuł ma charakter naukowo-badawczy i został przygotowany z wykorzystaniem metod właściwych dla tego rodzaju publikacji. Oczywiście ważna w tym zakresie jest metoda formalno-dogmatyczna czy prawnoporównawcza, jednakże nie bez znaczenia jest też obserwacja stanu faktycznego związanego z realizacją przedmiotowej ochrony. Takie podejście znajduje odzwierciedlenie w przyjętym celu i sformułowanych tezach badawczych. Tematyka podjęta w artykule ma doniosłe znaczenie z punktu widzenia ochrony środowiska i zasobów naturalnych, których istotnym elementem jest świat zwierząt. Publikacja dotyczy problematyki o znaczeniu międzynarodowym i ma niewątpliwie charakter oryginalny, dzięki czemu może mieć wartość poznawczą nie tylko dla nauki, ale i praktyki. Ochrona zwierząt jest związana z ratowaniem środowiska i ładu, w którym żyje człowiek. Należy w związku z tym mieć na uwadze także względy humanitarne i etyczne, które znajdują swoje odzwierciedlenie w doktrynie oraz w aktach normatywnych, czego wyrazem jest art. 1 ust. 1 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (t.j. Dz.U. 2020, poz. 638), gdzie stwierdza się, że „zwierzę jako istota żyjąca, zdolna do odczuwania cierpienia, nie jest rzeczą. Człowiek jest mu winien poszanowanie, ochronę i opiekę”. Obowiązek taki, np. w Polsce, wynika także z Konstytucji RP. Niewątpliwie bardzo istotnym elementem w zakresie ochrony zwierząt jest kształtowanie odpowiedniego systemu prawa krajowego i prawa międzynarodowego. Ich współistnienie jest gwarantem skutecznej ochrony prawnej zwierząt, zwłaszcza zagrożonych wyginięciem. Dla ukształtowania się optymalnego modelu prawa w zakresie ochrony zwierząt duże znaczenie ma ukształtowanie skutecznie działającego systemu organów, służb i instytucji wyposażonych w racjonalne instrumenty działania. Dla optymalizacji działań w zakresie dotyczącym ratowania zwierząt zagrożonych wyginięciem konieczna wydaje się efektywna współpraca ponadnarodowa.

Słowa kluczowe: prawo krajowe; prawo międzynarodowe; ochrona zwierząt; dzikie zwierzęta; ochrona środowiska

WPROWADZENIE

Podstawowym celem rozważań zawartych w niniejszym artykule jest identyfikacja i sygnalizacja kluczowych wyznaczników w zakresie ochrony prawnej zwierząt, zwłaszcza dzikich, i zwrócenie uwagi na to, że ochrona środowiska i zasobów naturalnych musi uwzględniać taką ochronę nie tylko w kontekście ochrony gatunkowej, lecz także z perspektywy konkretnych osobników. W tej perspektywie pojawia się potrzeba odpowiedzi na pytanie, czy w odniesieniu do dzikich zwierząt można mówić o ich prawach czy jedynie o ich prawnej ochronie. Ponadto konieczne jest dookreślenie tych elementów, które stanowią aksjologiczne podstawy do kształtowania stosownych regulacji oraz ich dogłębne przeanalizowanie. W zakresie tym nie ma jednomyślności, stąd też nie tylko różnego rodzaju konwencje międzynarodowe, ale i systemy prawa krajowego w różnych krajach świata interpretowane są w sposób budzący wątpliwości. Taki stan rzeczy prowadzi do swoistej degradacji środowiska zwierzęcego, czego wyrazem jest ciągle zwiększająca się liczba zwierząt zagrożonych wyginięciem. Dotyczy to również zwierząt zamieszkujących kontynent afrykański, które stanowią swoistą perłę świata zwierzęcego. Jeżeli nie uda się stworzyć skutecznych instrumentów ich prawnej i rzeczywistej ochrony, to za kilka lat może ich już nie być. Stąd też autor pragnie

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

zwrócić uwagę na problemy rzadko podejmowane, chociaż bardzo ważne, a odnoszące się do dywagacji właściwych dla kultury łacińskiej. I nie chodzi tu tylko o przywołanie literatury bogatej w przesłania św. Franciszka z Asyżu dotyczące ładu przyrodniczego.

Analizując powyższy problem, skorzystano zarówno z metody formalno-dogmatycznej właściwej dla tego rodzaju rozważań prawnych, jak i z metody prawno-porównawczej i metody historycznej. Ponadto w pracy zamieszczone zostały opisowe odniesienia do badanej rzeczywistości, związane z osobistymi kontaktami, doświadczeniami i obserwacjami autora niniejszej publikacji, będącymi konsekwencją wypraw do wielu krajów Afryki, Ameryki Południowej, Azji, Australii itd. Dobór metod i ich zastosowanie uwarunkowane są specyfiką tematu. Byłoby nadmiernym uproszczeniem sprowadzenie ochrony zwierząt dzikich wyłącznie do analizy międzynarodowych i krajowych regulacji prawnych, bez uwzględnienia ich funkcjonowania w praktyce oraz współczesnych wyzwań i uwarunkowań. Mnożenie regulacji prawnych nie zawsze prowadzi do pełniejszej ochrony gatunkowej, użytkowej czy humanitarnej.

Duże znaczenie w tym kontekście ma niewątpliwie dookreślenie pojęcia „dzikie zwierzęta”. Jest to istotne choćby z uwagi na potrzebę określenia listy zwierząt podlegających ochronie gatunkowej. Na użytek niniejszego artykułu przyjęto, że chodzi tu o zwierzęta nieudomowione, żyjące w warunkach niezależnych od człowieka. Oczywiście takie określenie obarczone jest pewnym stopniem względności, ma ono charakter umowny.

Dla przyjęcia optymalnej formuły ochrony dzikich zwierząt istotne jest ukształtowanie aksjologicznych fundamentów takiej ochrony. Nie wystarczy patrzeć na ten problem tylko przez pryzmat ochrony gatunkowej czy użytkowej, chociaż są one wyjątkowo ważne. Potrzebna jest tu także pewna wrażliwość humanistyczna oraz zrozumienie i należyty szacunek dla ładu biologicznego panującego w świecie przyrody. Nie bez przyczyny przywołano więc w tym względzie poglądy św. Franciszka oraz fundamentalne tezy kultury łacińskiej. Mówiąc o aksjologicznych podstawach ochrony zwierząt, zwykle zwraca się uwagę na różne wartości, stanowiące podstawę rozmaitych działań w przedmiotowym zakresie. Należy jednak pamiętać o tym, by ujmować je w odpowiedniej relacji, która będzie prowadzić do koniecznej uniwersalizacji aksjologicznej w tej materii. Szczegółowa ich analiza nie jest możliwa w krótkim artykule, dlatego autor jest niejako zobligowany do dokonywania wyborów i syntezy tez podstawowych.

PROBLEM WSPÓLISTNIENIA CZŁOWIEKA Z PRZYRODĄ (ŚWIATEM ZWIERZĘCYM) W KONTEKŚCIE AKSJOLOGICZNYCH UWARUNKOWAŃ ORAZ ŚW. FRANCISZEK JAKO PATRON OCHRONY ZWIERZĄT

Najbardziej optymistycznym założeniem współczesnego świata jest harmonia podstawowych czy nawet wszystkich jego elementów, tworzących swoistą całość i przekonanie co do tego, że tworzą one element ładu uniwersalnego. Idealistyczną jego istotę wyraził, w chwili swojego mistycznego uniesienia, św. Franciszek z Asyżu w swojej *Pochwale Stworzenia*¹, pisząc: „Pochwalony bądź Panie mój, ze wszystkimi Twoimi stworzeniami. [...] Pochwalony

¹ Według wydania *Kwiatki świętego Franciszka z Asyżu*, przeł. L. Staff, Warszawa 1978, s. 19, 46–48, 55–57 (przedruk w: *Zrozumieć średniowiecze*, oprac. R. Mazurkiewicz, Tarnów 1994), s. 19.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

bądź Panie, przez siostrę naszą matkę ziemię, która nas żywi i chowa i rodzi różne owoce z barwnymi kwiatami i ziołami [...]”². W artykule *Święty, który rozmawiał z ptakami i pozdrawiał kwiaty* M. Lewandowski pisał, że „św. Franciszek nie był infantylnym marzycielem, który kochał zwierzęta bardziej od ludzi. Twardo chodził po ziemi i wierzył, że zwierzęta i rośliny nie tylko mają służyć człowiekowi, ale są odbiciem Tego, który je stworzył”³.

Wydaje się, że bardzo często w dyskursie o prawach zwierząt opacznie pojmuję się zarówno treści zapisane w Starym Testamencie (zwłaszcza w Księdze Rodzaju), jak i filozofię myślenia św. Franciszka. Nie dostrzega się, że problem ładu globalnego, ujmowanego w kategoriach uniwersalnych, stanowi istotny punkt odniesienia nie tylko do metafizycznego pojmowania rzeczywistości przyrodniczej. Nie zawsze wiąże się to ze szczegółowym określeniem relacji poszczególnych bytów, w tym relacji człowiek–zwierzę. Wyrazem tego jest chociażby to, że mimo olbrzymiego szacunku do zwierząt św. Franciszek z Asyżu nie stał się wegetarianinem czy weganinem, jednakże stał się symbolem szacunku człowieka do zwierząt i roślin. I niewątpliwie jak nikt inny, w przekonaniu nie tylko chrześcijan, stał się symbolem ochrony zwierząt i całego świata. Stąd też na mocy decyzji (aktu) Jana Pawła II z 1979 r. obwołany został patronem ekologów i ekologii, a dzień 4 października, „stanowiący liturgiczne wspomnienie śmierci św. Franciszka”, jest Światowym Dniem Ochrony Zwierząt.

Mając na uwadze powyższy stan rzeczy, św. Jan Paweł II w Encyklice *Sollicitudo Rei Socialis* podkreślał:

Moralny charakter rozwoju nie może [...] pomijać milczeniem poszanowania bytów tworzących widzialną naturę, którą Grecy, czyniąc aluzję właśnie do porządku, jaki ją wyróżnia, nazywali „kosmosem”. [...] Nie można bezkarnie używać różnego rodzaju bytów, żyjących czy nieożywionych – składników naturalnych, roślin, zwierząt – w sposób dowolny, jedynie według własnych potrzeb gospodarczych. Przeciwnie, należy brać pod uwagę naturę każdego bytu oraz ich wzajemne powiązanie w uporządkowany system, którym właśnie jest kosmos. [...] Jeszcze raz staje się oczywiste, że rozwój, jego planowanie, użycie zasobów i sposób ich wykorzystania nie mogą być odrywane od poszanowania wymogów moralnych. Jedne z nich niewątpliwie wyznacza ograniczenia użycia widzialnej natury. Panowanie, przekazane przez Stwórcę człowiekowi, nie oznacza władzy absolutnej, nie może też być mowy o wolności „używania” lub dobrowolnego dysponowania rzeczami. Ograniczenie nałożone od początku na człowieka przez samego Stwórcę i wyrażone w sposób symboliczny w zakazie „spożywania owocu drzewa” (por. Rdz 2, 16–17) jasno ukazuje, że w odniesieniu do widzialnej natury jesteśmy poddani prawom nie tylko biologicznym, ale także moralnym, których nie można bezkarnie przekraczać⁴.

NORMATYWNE DYLEMATY ZWIĄZANE Z OCHRONĄ ZWIERZĄT

Toczące się na przestrzeni wieków spory dotyczące ochrony zwierząt znajdowały odzwierciedlenie również w różnego rodzaju aktach normatywnych. Ustawy dające pierwszą prawną ochronę zwierzętom w Anglii wprowadzono za rządów O. Cromwella. Przez wieki trwała jednak jeszcze dyskusja dotycząca praw zwierząt oraz ich prawnej ochrony, pojęć niewątpliwie nietożsamych, ale czasem utożsamianych ze sobą.

Zróznicowanie poglądów w tym zakresie było na przestrzeni wieków olbrzymie: od totalnego urzeczowienia zwierząt aż po uznanie, że powinny one posiadać takie prawa jak

² Św. Franciszek, *Pochwała Stworzenia*, www.swietostworzenia.pl/czytelnia/ekologia-franciszka/69-sw-franciszka-pochwala-stworzenia [dostęp: 19.04.2021].

³ Cyt. za: M. Kowalski, *Święty, który rozmawiał z ptakami i pozdrawiał kwiaty*, <https://deon.pl/wiara/swiety-ktory-rozmawial-z-ptakami-i-pozdrawial-kwiaty,495228> [dostęp: 19.04.2021].

⁴ Jan Paweł II, *Encyklika Sollicitudo Rei Socialis*, [w:] *Dziela zebrane*, t. 1: *Encykliki*, Kraków 2006, s. 277–324.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

człowiek, w tym prawa wyborcze. Do swoistego absurdu w tym zakresie doszło w czasach hitlerowskich, kiedy to uważano, że niedopuszczalne są eksperymenty na zwierzętach, gdyby to miało wiązać się z ich cierpieniem, podczas gdy prowadzenie eksperymentów na ludziach uznawano za dopuszczalne. O ich okrucieństwie można mówić zwłaszcza w perspektywie doświadczeń przeprowadzanych między innymi w Ravensbrück, Auschwitz i innych niemieckich obozach zagłady. Ich wymowne świadectwo można odnaleźć chociażby w książce W. Póltawskiej (polskiej lekarki, przyjaciółki Jana Pawła II) pt. *I boję się snów*⁵.

Problem ochrony zwierząt (w niektórych przypadkach praw zwierząt), w tym zwierząt dzikich, podejmowany jest w wielu dawnych i współczesnych pracach. Analizowali go między innymi: św. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, 2–2, zag. 64, art. 1; R. Ryder, *Animal Revolution: Changing Attitudes Towards Speciesism*, Berg 2000, s. 17 i n.; E.A. Parry, *The Law and the Poor*, London 2004, s. 2; B. Sax, *Animals in the Third Reich: Pets, Scapegoats, and the Holocaust*, Mount Vernon 2000, s. 35; S. Peer, *Etyka praktyczna*, Warszawa 2007, s. 70 i n.; P. Singer, *Animal Liberation*, New York 1990, s. 5; G.L. Francione, *The Great Ape Project: Not so Great*, www.abolitionistapproach.com/the-great-ape-project-not-so-great [dostęp: 19.04.2021]; M. Kulik, M. Mozgawa, *Zbieg przepisu art. 35 ustawy o ochronie zwierząt z przepisami typizującymi uszkodzenie rzeczy*, „Prokuratura i Prawo” 2011, nr 6, s. 7; G.L. Francione, R. Garner, *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation?*, New York 2010, s. 74; T. Pietrzykowski, *Spór o prawa zwierząt*, Katowice 2007, s. 54 itd. Oprócz wymienionych tu publikacji istotne znaczenie miały też inne opracowania składające się na dorobek polskiej doktryny. Podejmowano w niej szereg doniosłych problemów, wskazujących na istotę prawa ochrony zwierząt oraz na zasadnicze kwestie o wymiarze normatywnym i aksjologicznym⁶.

Problem ochrony zwierząt dzikich był podnoszony już w czasach Bolesława Chrobrego (nakazał on ochronę bobra), a także w statutach warckich Władysława Jagiełły (ochrona dzików, łosi i jeleni) przyjętych za czasów Zygmunta I, kiedy to w statutach litewskich zade-

⁵ W. Póltawska, *I boję się snów*, Częstochowa 1998.

⁶ Warto zwrócić uwagę m.in. na następujące pozycje bibliograficzne: J. Białocerkiewicz, *Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt*, Toruń 2005; M. Brzostek, J. Chojnacki, T. Kaleta, *Ekofilozofia. Wybór tekstów*, Warszawa 1998; Z. Bukowski, *Prawo międzynarodowe a ochrona środowiska*, Toruń 2005; J.M. Coetzee, *Żywoty zwierząt*, Warszawa 2004; B. Ferens, *Nad Światową Deklaracją Praw Zwierzęcia*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1986, nr 2; M. Fikus, J. Nurkowska, *Czy eksperymentować na zwierzętach*, „Wiedza i Życie” 1998, nr 1; M. Gabriel-Węglowski, *Przestępstwa przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt*, Toruń 2008; P. Highsmith, *Księga zemsty dla miłośników zwierząt*, Warszawa 2008; F. Koneczny, *Prawa przyrody a ducha*, Krzeszowice 2005; B. Kurzępa, *Ochrona zwierząt. Przepisy, piśmiennictwo*, Bielsko-Biała 1999; *Ochrona zwierząt. Łowiectwo. Ochrona przyrody. Organizmy genetycznie zmodyfikowane. Przepisy i orzecznictwo*, red. B. Kurzępa, Toruń 2003; T. Liszcz, *Zwierzęta w prawie stanowionym*, „Więź” 1998, nr 7; E. Łętowska, *Dwa cywilnoprawne aspekty praw zwierząt: dereifikacja i personifikacja*, [w:] *Studia z prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Biruty Lewaszkiewicz-Petrykowskiej*, red. A. Szpunar, W.J. Katner, T. Pajor, M. Pyziak-Szafnicka, U. Promińska, E. Wojnicka, Łódź 1997; *Prawna ochrona zwierząt*, red. M. Mozgawa, Lublin 2002; T. Pietrzykowski, *Spór o prawa zwierząt*, Katowice 2007; A. Przyborowska-Klimczak, *Ochrona przyrody. Studium prawnomiędzynarodowe*, Lublin 2004; W. Radecki, *Ustawa o ochronie zwierząt*, Wrocław 2003; T. Regan, *Prawa i krzywda zwierząt*, „Etyka” 1980, nr 18; J. Reichel, *Małpa przed sądem. O etyce środowiskowej słów kilka*, „Dziki Życia” 1999, nr 10/64; G. Rejman, *Ochrona prawna zwierząt*, „Studia Iuridica” 2006, vol. 46; J. Serpell, *W towarzystwie zwierząt. Analiza związków ludzie – zwierzęta*, Warszawa 1999; P. Singer, *Wyzwolenie zwierząt*, Warszawa 2004; D.B. Wetter, *Zwierzęta. Zagrożone gatunki*, Zielona Góra 2000.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

kreowano ochronę żubrów w Puszczy Białowieskiej. Natomiast w okresie gwałtownych spadków поголівia turów u schyłku XVI w. podjęto próbę ratowania ich przed wyginięciem⁷.

Pierwszym w miarę całościowym uregulowaniem dotyczącym tej materii było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o ochronie zwierząt⁸, regulujące między innymi kwestie znęcania się nad zwierzętami oraz możliwości przeprowadzania różnego rodzaju doświadczeń i eksperymentów. Rozporządzenie to przetrwało faktycznie aż do drugiej połowy lat 90. XX w., kiedy to uchwalono ustawę z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt⁹, która nawiązuje i wdraża szereg dyrektyw unijnych. Fundamentalne znaczenie w tej ustawie ma art. 1, kreujący aksjologiczne podstawy ochrony zwierząt, w którym zwraca się uwagę na to, że „zwierzę, jako istota żyjąca, zdolna do odczuwania cierpienia, nie jest rzeczą” (ust. 1). Ust. 3 art. 1 ustawy nakłada na organy administracji publicznej (rządowej i samorządowej) obowiązek podejmowania stosownych działań ukierunkowanych na taką ochronę, a także – co istotne – zadania związane ze współpracą z innymi podmiotami krajowymi i międzynarodowymi, które mogą zwiększać skuteczność odpowiednich działań. Pewne problemy może w tym zakresie budzić właściwe rozumienie art. 1 ust. 2, który stwierdza, że „w sprawach nieuregulowanych w ustawie do zwierząt stosuje się odpowiednio przepisy dotyczące rzeczy”. Sformułowanie takie, chociaż uprawnione, może rodzić różnego rodzaju kontrowersje, których rozwiązanie wymaga odpowiedniej interpretacji prawa oraz stosownego poczucia prawa. Nie są to bowiem sprawy proste i oczywiste.

Z pewnością, także w zakresie ochrony zwierząt dzikich, duże znaczenie mają odpowiednie przepisy Konstytucji RP, a zwłaszcza art. 68 ust. 4 oraz art. 74 ust. 1 i 2, w świetle których to przede wszystkim na państwie i jego organach ciąży obowiązek „zapobiegania negatywnym [...] skutkom degradacji środowiska” oraz zadanie troski o „bezpieczeństwo ekologiczne”¹⁰.

KONWENCJE I POROZUMIENIA MIĘDZYNARODOWE

Niewątpliwie dla ochrony zwierząt istotne są przyjęte dotąd konwencje i porozumienia międzynarodowe. Dzięki tego typu aktom prawa międzynarodowego możliwe stały się następujące osiągnięcia sprzyjające ochronie: 1) włączenie w proces ochrony państw, które nie zawsze w sposób zadowalający rozwiązywały te problemy w ramach krajowego porządku prawnego; 2) państwa, które podpisały i ratyfikowały tego rodzaju akty, w mniejszym lub większym zakresie włączały się w proces kształtowania globalnego ładu prawnego w tej materii (stawały się bowiem państwami zobowiązującymi i zobowiązanymi zarazem); 3) proces taki prowadził do skuteczniejszego zwalczania zjawisk patologicznych (nielegalne polowania, kłusownictwo itd.); 4) pozwalały na współdziałanie w zakresie skutecznego realizowania prawa i jego egzekwowania.

Do najważniejszych umów, konwencji i porozumień w sferze ochrony zwierząt dzikich należy zaliczyć:

⁷ Zob. szerzej: B. Klimek, *Przemoc wobec zwierząt i prawna ochrona zwierząt w Polsce*, „Życie Weterynaryjne” 2018, nr 93, s. 608.

⁸ Dz.U. 1928, nr 36, poz. 332 ze zm.

⁹ T.j. Dz.U. 2020, poz. 638.

¹⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Konwencję o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem, sporządzoną w Waszyngtonie dnia 3 marca 1973 r. (tzw. konwencja CITES)¹¹,
- Konwencję o różnorodności biologicznej, sporządzoną w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r.¹²,
- Konwencję o ochronie gatunków dzikiej flory i fauny europejskiej oraz ich siedlisk, sporządzoną w Bernie dnia 19 września 1979 r.¹³,
- Konwencję w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętą w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej 17. sesji¹⁴,
- Konwencję o ochronie wędrownych gatunków dzikich zwierząt, sporządzoną w Bonn dnia 23 czerwca 1979 r.¹⁵ (CMS),
- Konwencję o obszarach wodno-błotnych mających znaczenie międzynarodowe, zwłaszcza jako środowisko życiowe ptactwa wodnego, sporządzoną w Ramsarze dnia 2 lutego 1971 r.¹⁶

ŚWIATOWA DEKLARACJA PRAW ZWIERZĄT

Odrębnego potraktowania wymaga niewątpliwie Światowa Deklaracja Praw Zwierząt uchwalona przez UNESCO w dniu 15 października 1978 r. w Paryżu, która stanowi swoistego rodzaju moralny i humanitarny manifest odwołujący się do społeczeństw i prawodawców, dotyczący ochrony zwierząt, w tym zwierząt dzikich. Większego znaczenia nie ma tu okoliczność, że jej tekst został w 1977 r. przygotowany przez Międzynarodową Ligę Praw Zwierząt. Faktem bowiem jest, że dzięki uchwale UNESCO zyskała ona na znaczeniu i została w sposób bardziej efektywny upowszechniona. Nie ma ona charakteru aktu normatywnego powszechnie obowiązującego, ale jest bardzo wyrazistym apelem do współczesnych społeczeństw oraz właściwych organów państwowych i organizacji ponadnarodowych. Zasadne jest tu w związku z jej treścią przytoczenie najważniejszych przesłań w niej zawartych. Już we wstępie tej Deklaracji wskazuje się: „Z uwagi na to, że każde zwierzę, jako istota żywa, ma prawa w sferze moralnej; że nieznanomość i nieuznanawanie tych praw spowodowały człowieka i prowadzą go nadal na drogę przestępstw przeciwko naturze i zwierzętom; że uznanie przez gatunek ludzki prawa [...] gatunków zwierzęcych do egzystencji stanowi podstawę do współistnienia wszystkich istot żywych; że człowiek dopuścił się zbrodni wytopienia wielu gatunków zwierzęcych i że nadal istnieje ta sama groźba; że poszanowanie zwierząt przez człowieka wiąże się z poszanowaniem ludzi między sobą i że już od najmłodszych lat należy uczyć człowieka obserwować, rozumieć, szanować i kochać zwierzęta”¹⁷.

¹¹ Dz.U. 1991, nr 27, poz. 112.

¹² Dz.U. 2002, nr 184, poz. 1532.

¹³ Dz.U. 1996, nr 58, poz. 263.

¹⁴ Dz.U. 1976, nr 32, poz. 190.

¹⁵ Dz.U. 2003, nr 2, poz. 17.

¹⁶ Dz.U. 1978, nr 7, poz. 24.

¹⁷ Światowa Deklaracja Praw Zwierząt uchwalona przez UNESCO 15 października 1978 r. w Paryżu, <http://niechcianeizapomniane.org/swiatowa-deklaracja-praw-zwierzat> [dostęp: 19.04.2021].

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Kluczowe znaczenie w Światowej Deklaracji Praw Zwierząt mają treści zawarte w art. 3, według którego: „a) Żadne zwierzę nie może być przedmiotem maltretowania i aktów okrucieństwa; b) Jeśli okaże się, że śmierć zwierzęcia jest konieczna, należy uśmiercić je szybko, nie narażając na ból i trwogę”.

Należy zwrócić uwagę także na art. 4, gdzie podkreśla się: „Każde zwierzę, które należy do gatunku dzikiego, ma prawo do życia na wolności w swym naturalnym otoczeniu: ziemskim, powietrznym lub wodnym, oraz prawo do rozmnażania się. Każde pozbawienie wolności, choćby w celach edukacyjnych, jest pogwałceniem tego prawa”¹⁸.

Swoistą konsekwencją rozumowania przyjętego w Deklaracji jest przyjęcie w niej kilku ważnych konstatacji.

Po pierwsze, uznanie, że „każdy akt, prowadzący do zabicia zwierzęcia bez koniecznej potrzeby jest morderem, czyli zbrodnią przeciw życiu” (art. 11).

Po drugie, przyjęcie tezy, że „każdy akt prowadzący do uśmiercania dużej ilości zwierząt dzikich jest masowym morderstwem, czyli zbrodnią przeciw gatunkowi” (art. 12 lit. a).

Po trzecie, „zwierzę martwe należy traktować z poszanowaniem” (art. 13 lit. a). Problem ten ma szczególnie duże znaczenie w kontekście kłusownictwa i polowań na niektóre zwierzęta, których populacja zmniejsza się w zastraszającym tempie. Zabijanie tych zwierząt może doprowadzić do wyginięcia niektórych z nich, w tym takich jak nosorożce, słonie, żyrafy, lwy, lamparty, gepardy, a nawet niektórych gatunków antylop. Ich zabijanie albo okaleczanie prowadzącego do śmierci dokonuje się ze szczególnym okrucieństwem. Niehumanitarne zachowania wywoływane są chęcią uzyskania olbrzymich korzyści materialnych z rogów nosorożców, kości słoniowej czy futer dzikich zwierząt.

Po czwarte, „sceny przemocy, której ofiarą padają zwierzęta, nie powinny mieć wstępu na ekrany kin i telewizji, chyba że jest to demonstracja zbrodni dokonywanych na zwierzętach” (art. 13 lit. b). Odrażające wydają się być prezentowane w filmach sceny mordów lwów, nosorożców, bawołów, w których osobnicy dokonujący ich prezentowani są jak bohaterowie, a na zdjęciach z krwawego safari dumnie prezentują się na zwłokach zabitego zwierzęcia, uśmiechnięci osiłkowaci faceci z nieskażonymi myślą czołami.

Po piąte, w art. 12 lit. b Deklaracji przyjęto, że „niszczenie i zatrucie środowiska naturalnego sieje śmierć”. Przykładem w tym zakresie może być chociażby wyginięcie hipopotamów w kenijskim jeziorze Naiwasha, gdzie znajdowało się największe ich skupisko. Wyginęły one na skutek zagospodarowania terenów przy jeziorze przez holenderskich hodowców kwiatów, z czym wiązało się śmiercionośne nawożenie i opryski.

Ze Światowej Deklaracji Praw Zwierząt, a także z regulacji krajowych oraz różnego rodzaju konwencji, postanowień i deklaracji międzynarodowych powinien wynikać przejrzysty, jasny i skuteczny system unormowań prawnych. Jednak co do faktu rzeczywistego jego istnienia można mieć szereg wątpliwości.

Po pierwsze, najpełniej wyrażająca istotę ochrony zwierząt Światowa Deklaracja Praw Zwierząt nie jest aktem prawa powszechnie obowiązującego, a jedynie deklaracją woli, postulatami, wyrażoną w odpowiedniej formie intencją instytucji umocowanej bardzo wysoko w światowej hierarchii. Przekonanie, że wystarczy ona do odpowiedniego kształtowania ustawodawstw krajowych, wydaje się nadmiernie optymistyczne.

¹⁸ *Ibidem*.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Po drugie, współczesne rozwiązania prawne bardzo rzadko uwzględniają różnego rodzaju dzisiejsze uwarunkowania społeczne i gospodarcze, a także konieczność dostosowania środków i działań do wyzwań związanych ze zorganizowaną przestępczością związaną z uśmiercaniem czy okaleczaniem zwierząt, których poszczególne narządy czy części ciała stają się przedmiotem zyskowego handlu międzynarodowego, często bardziej opłacalnego niż handel złotem, narkotykami i środkami psychotropowymi. Dotyczy to zwłaszcza proszku tworzonoego z rogów nosorożców, który jest sprzedawany jako afrodyzjak do krajów Azji, głównie Chin.

Po trzecie, skuteczna ochrona w krajach, w których wydaje się, że jest ona najbardziej potrzebna, tj. w wielu krajach Afryki, istotnym problemem staje się bowiem kłusownictwo. Bardzo często skuteczna walka z tym procederem jest utrudniona ze względu na to, że administracja parków narodowych i strażnicy nie znajdują oparcia albo skutecznego wsparcia ze strony państwa (służb państwowych, policji czy administracji). Dotyczy to takich krajów jak chociażby Zimbabwe, Sudan, Czad, Uganda, Gabon, Nigeria, Kamerun, a nawet Namibia, Botswana, Kenia i Tanzania. Szczególnie złą sławą otoczone są czasy panowania w Zimbabwe dyktatury Mugabe. Problem walki z uzbrojonymi gangami i kłusownikami nosorożców czarnych i słoni zobrazował w jednej ze swoich książek T. Michniewicz¹⁹. Stał się on także jednym z najbardziej aktywnych na świecie ich obrońców przed całkowitą zagładą.

Po czwarte, niezrozumiałe wydaje się być promowanie w wielu krajach, posiadających bogate tradycje w zakresie ochrony zwierząt, krwawych safari i turystyki myśliwskiej. Dotyczy to również Polski. Zaskakujące jest to, że przy okazji promocji takich polowań podkreśla się wyraźnie możliwość spełnienia najprzeróżniejszych oczekiwań, zapewniając jednocześnie o etycznym wymiarze tych polowań. Nie wydaje się, że można mówić o wymiarze etycznym, gdy ma się na myśli zabijanie innych istot żywych (zwierząt) dla własnej przyjemności oraz zaspokojenia próżności osób o ograniczonej wrażliwości, posiadających znaczące zasoby dewizowe.

Należy podzielić stanowisko T. Kotarbińskiego, który podkreślał:

Żądza polowania jest naturalnym, prawym instynktem łowieckim, reliktem z czasów, gdy człowiek był składnikiem dżungli, a jej prawa odzwierciedlały się w jego postępowaniu. Zabijanie w tym naturalnym dla człowieka środowisku nie było celem samym w sobie, lecz źródłem życia i środkiem przeżycia. Jest to naturalne zachowanie się ludzkie²⁰.

A dziś młody człowiek maszeruje nie do dżungli, ale do podmiejskiego lasu w zupełnie innym celu. Nie poluje, aby zapewnić byt sobie i swojej rodzinie, lecz dla własnego kaprysu chce strzelać do wystraszonych, zaganianych zwierząt. Takie zachowanie powinno być sklasyfikowane jako przestępstwo.

Po piąte, zasmucające jest to, że u wielu osób argumentem za zabijaniem zwierząt ma być rzekomo fragment Księgi Rodzaju (O początkach świata i człowieka 1,1–11,9), w którym zapisano: „Na koniec powiedział Bóg: Stwórzmy człowieka na wzór i podobieństwo nasze, aby mógł panować, aby mógł panować nad istotami, które żyją w wodzie, i nad ptactwem,

¹⁹ T. Michniewicz, *Gorączka w świecie poszukiwaczy skarbów*, Kraków 2011.

²⁰ Cyt. za: B. Wrona, *Pomiędzy racjonalizmem, a sentymentalizmem. Rozważania dotyczące norm etycznych odnośnie zwierząt*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne” 2011, nr 2, s. 77–86.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

które lata w powietrzu, nad zwierzętami napełniającymi ziemię i nad płazami, które się po niej czołgają”²¹. Takie podejście przy odniesieniu całej Biblii do dobra i ładu nie tylko publicznego, ale i przyrodniczego, świadczy o wyjątkowej hipokryzji tych, którzy nie zadając sobie trudu jej przestudiowania, formułują sądy pozostające z nią w sprzeczności, czym próbują usprawiedliwić niehumanitarne zachowania. Kościół katolicki, chrześcijaństwo oraz inne religie monoteistyczne ujmują świat w perspektywie ładu widzianego w kontekście nie tylko relacji człowieka i Boga czy ładu międzyludzkiego, lecz także widzianego w kontekście relacji człowieka do zwierząt i całego świata przyrodniczego²². Stąd też Światowy Dzień Ochrony Zwierząt, który obchodzony jest 4 października, ma miejsce w liturgicznym dniu wspomnienia dnia śmierci św. Franciszka z Asyżu, którego nie tylko chrześcijanie, ale i cały świat traktuje jako swoisty symbol przyrodniczego dobrostanu ujmowanego w kategoriach ładu przyrodniczego, którego istotnym elementem jest zarówno człowiek, jak i zwierzęta, rośliny itd. Idealistycznym, mistycznym i metafizycznym Manifestem wyrażającym istotę tego ładu jest pochodząca od św. Franciszka z Asyżu *Pochwała Stworzenia*²³.

Istotne jest również to, że w Katechizmie Kościoła Katolickiego (KKK) jasno określono, że „[z]wierzęta są stworzeniami Bożymi. Bóg otacza je swoją opatrnościową troską (por. Mt 6, 26). Przez samo swoje istnienie błogosławią Go i oddają Mu chwałę (por. Dn 3, 57–58). Także ludzie są zobowiązani do życzliwości wobec nich” (KKK 2416). Papież Franciszek w encyklice *Laudato si*, poświęconej trosce o nasz wspólny dom – Ziemię, pisze, iż

prawdą jest, że obojętność lub okrucieństwo wobec innych stworzeń tego świata zawsze w jakiś sposób przekłada się na sposób traktowania innych ludzi. Serce jest jedno i ta sama mizéria, która prowadzi do znęcania się nad zwierzętami, niechybnie przejawia się w relacji z osobami. Wszelkie okrucieństwo wobec jakiegokolwiek stworzenia „jest sprzeczne z godnością człowieka”²⁴.

Podobnie św. Jan Paweł II pisał w *Redemptoris homini*: „Stwórca chciał, aby człowiek korzystał z przyrody jako rozumny i szlachetny pan i stróż, a nie jako bezwzględny eksploatator”²⁵.

PROBLEM OCHRONY ZWIERZĄT W AFRYCE

Swoistym wyznacznikiem najważniejszych dylematów związanych z ochroną zwierząt są rzeczywiste doświadczenia krajów Afryki, która jest swoistym symbolem oczekiwań związanych z turystyką ukierunkowaną na przyrodę i świat zwierzęcy, ale i obaw związanych z ich zachowaniem i ochroną²⁶. Poważne zagrożenia z tym związane dotyczą możliwości wyginięcia niektórych gatunków. U podstaw takiego stanu rzeczy leży między innymi:

²¹ *Księga Rodzaju (O początku świata i człowieka), Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia rodzinna*, Warszawa 2005, s. 12.

²² M. Łuszczynska, *The Issue of Environmental Protection in the Doctrine of the Catholic Church*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, vol. 29(4), s. 165–176.

²³ Św. Franciszek, *Pochwała Stworzenia...*

²⁴ Papież Franciszek, *Encyklika Laudato si'. W trosce o wspólny dom*, Częstochowa 2015, s. 23.

²⁵ Jan Paweł II, *Encyklika Redemptoris hominis*, Wrocław 2017, s. 43.

²⁶ Przemyslenia w tym zakresie, będące efektem moich podróży między innymi do takich krajów Afryki, jak RPA, Lesotho, Mozambik, Uganda, Rwanda, Madagaskar, Angola, Botswana, Namibia, Zambia, Zimbabwe,

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- nieprzestrzeżenie nie tylko przez organy państw afrykańskich, ale też innych (w tym europejskich i azjatyckich) krajów, Konwencji o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem, sporządzonej w Waszyngtonie dnia 3 marca 1973 r., oraz Konwencji o różnorodności biologicznej, sporządzonej w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r.,
- rozprzestrzenione na ogromną skalę kłusownictwo ukierunkowane na możliwość osiągnięcia ogromnych zysków ze sprzedaży narządów niektórych zwierząt. Dotyczy to zwłaszcza kości słoniowej, rogów nosorożców, a także futer i skór najbardziej atrakcyjnych zwierząt (jak lwy, lamparty, gepardy, mangusty, żyrafy, brązowo-białe impale, pręgowane gnu, zebry, szpringboki, hieny, hipopotamy, antylopy kudu, pawiany, krokodyle itd.), których najwięcej odbiorców jest głównie w Europie, USA, Azji (Chiny, Tajlandia, Japonia),
- brak skutecznych działań ukierunkowanych na ochronę parków narodowych. Konsekwencją tego jest słabe wyposażenie strażników parków w porównaniu z bronią i urządzeniami, którymi dysponują kłusownicy i międzynarodowe gangi przemytnicze. Stąd też kłusownicy coraz częściej wkraczają także na tereny parków, dokonując masakry nosorożców, słoni, lwów, lampartów itd.,
- nierzadko kłusownictwo spotyka się z przychylnością rządzących (Sudan, Czad, Kenia, Namibia, Zimbabwe, Nigeria, Kamerun, Mali, Uganda), którzy formalnie akceptują obowiązujące rozwiązania prawne, ale w rzeczywistości nierzadko sprzyjają, a nawet współdziałają z grupami przestępczymi. Przykładem jest tu chociażby administracja i służby Mugabe – dyktatora z Zimbabwe. T. Michniewicz wskazuje: „Żołnierze wybijali zwierzęta dla mięsa. Głównie antylopy, zebry i żyrafy. Inni dogadali się z agencjami turystycznymi organizującymi safari ze sztucerem. Przywoziły one bogatych klientów z Europy, którzy poza protokołem mogli sobie upolować bawołu albo słonia schwytanego i przywiezionego przez żołnierzy. Przerazający mariaż polityki i biznesu z okrucieństwem”²⁷,
- niepokojące wydaje się, że pomimo tego, iż szereg zwierząt w Afryce znajduje się na liście najbardziej zagrożonych wyginięciem, nadal organizowane są krwawe legalne, półlegalne i nielegalne polowania na nosorożce czarne, słonie, żyrafy, lwy, gepardy, lamparty, krokodyle, zebry, różne odmiany bawołów i antylop, rzadkie okazy małp. Niekiedy do znaczącego obniżenia populacji przyczynia się niewłaściwa gospodarka gruntami, np. wokół parków, jezior itd. Doprowadziło to do wyginięcia niemal całej populacji hipopotamów w jeziorze Naiwasha (Kenia). Wydaje się, że taki stan rzeczy prowadzi do tego, że za kilka lat zwierzęta te zupełnie wyginą. Niewątpliwie jedną z form ratowania zwierząt jest dziś idea tworzenia parków narodowych, w których mogą one stać się bardziej bezpieczne. Należy też mieć nadzieję, że zarówno akty prawa międzynarodowego, jak i prawa krajowego, a także działania odpowiednich organów krajowych i międzynarodowych staną się bardziej skuteczne w ochronie zwierząt dzikich przed ich wyginięciem.

Etiopia, Nigeria, Niger, Mali, Somalia, Burkina Fasso, Sudan, Kenia, Tanzania itd., będą przedmiotem rozważań w odrębnej publikacji.

²⁷ T. Michniewicz, *op. cit.*, s. 290.

PODSUMOWANIE

Przyjęcie tezy o konieczności poszukiwania optymalnego modelu prawa w zakresie prawnej ochrony zwierząt oparte jest nie tylko na prostej analizie regulacji prawnych krajowych i ponadnarodowych, lecz także na aksjologicznych podstawach tego prawa. Współczesna wiedza daje nam niewątpliwie podstawy do poszukiwania doskonalszych normatywnych instrumentów, pozwalających na zwiększenie skuteczności prawa dotyczącego ładu przyrodniczego, którego zwierzęta są istotnym elementem i swoistym współkreatorem. Za pozytywne zjawisko należy uznać duże zainteresowanie doktryny prawa tym zagadnieniem. Niektóre z poglądów trzeba traktować jako dyskusyjne. Nie do końca można zgodzić się z tymi, które utożsamiają takie pojęcia jak „prawa zwierząt” i „prawna ochrona zwierząt”. Trudno również zaakceptować tezy w doktrynie, które usprawiedliwiają krwawe safari albo próbują wytłumaczyć okoliczność, że proszek z rogów nosorożców może służyć celom zdrowotnym człowieka. Taka praktyka doprowadziła do wyginięcia nosorożców białych oraz do zatrważającego zmniejszenia pogłowia nosorożców czarnych. Niepokojący jest fakt ciągle powiększającej się listy zwierząt zagrożonych wyginięciem, o czym świadczą załączniki do Konwencji o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem (przyjętej w Waszyngtonie w dniu 3 marca 1973 r.).

Ważnym problemem w zakresie ochrony zwierząt jest nie tylko stworzenie stosownych rozwiązań prawnych o zasięgu krajowym czy międzynarodowym, lecz także ukształtowanie odpowiednich instytucji, służb i organów, które będą gwarantować realizację tego prawa oraz tworzyć adekwatne standardy w zakresie wykładni prawa w trakcie jego stosowania.

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

- Białocerkiewicz J., *Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt*, Toruń 2005.
- Brzostek M., Chojnacki J., Kaleta T., *Ekofilozofia. Wybór tekstów*, Warszawa 1998.
- Bukowski Z., *Prawo międzynarodowe a ochrona środowiska*, Toruń 2005.
- Coetzee J.M., *Żywoty zwierząt*, Warszawa 2004.
- Ferens B., *Nad Światową Deklaracją Praw Zwierzęcia*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1986, nr 2.
- Fikus M., Nurkowska J., *Czy eksperymentować na zwierzętach*, „Wiedza i Życie” 1998, nr 1.
- Francione G.L., Garner R., *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation?*, New York 2010.
- Gabriel-Węglowski M., *Przestępstwa przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt*, Toruń 2008.
- Highsmith P., *Księga zemsty dla miłośników zwierząt*, Warszawa 2008.
- Jan Paweł II, *Encyklika Redemptor hominis*, Wrocław 2017.
- Jan Paweł II, *Encyklika Sollicitudo Rei Socialis*, [w:] *Dzieła zebrane*, t. 1: *Encykliki*, Kraków 2006.
- Klimek B., *Przemoc wobec zwierząt i prawna ochrona zwierząt w Polsce*, „Życie Weterynaryjne” 2018, nr 93.
- Koneczny F., *Prawa przyrody a ducha*, Krzeszowice 2005.
- Księga Rodzaju (O początku świata i człowieka)*, *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia rodzinna*, Warszawa 2005.
- Kulik M., Mozgawa M., *Zbieg przepisu art. 35 ustawy o ochronie zwierząt z przepisami typizującymi uszkodzenie rzeczy*, „Prokuratura i Prawo” 2011, nr 6.
- Kurzępa B., *Ochrona zwierząt. Przepisy, piśmiennictwo*, Bielsko-Biała 1999.
- Kwiatki świętego Franciszka z Asyżu*, przeł. L. Staff, Warszawa 1978 (przedruk w: *Zrozumieć średniowiecze*, oprac. R. Mazurkiewicz, Tarnów 1994).
- Liszczyński T., *Zwierzęta w prawie stanowionym*, „Więź” 1998, nr 7.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Łętowska E., *Dwa cywilnoprawne aspekty praw zwierząt: dereifikacja i personifikacja*, [w:] *Studia z prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Biruty Lewaszkiewicz-Petrykowskiej*, red. A. Szpunar, W.J. Katner, T. Pajor, M. Pyziak-Szafnicka, U. Promińska, E. Wojnicka, Łódź 1997.
- Łuszczńska M., *The Issue of Environmental Protection in the Doctrine of the Catholic Church*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2020, vol. 29(4), DOI: <https://doi.org/10.17951/sil.2020.29.4.165-178>.
- Michniewicz T., *Gorączka w świecie poszukiwaczy skarbów*, Kraków 2011.
- Ochrona zwierząt. Łowiectwo. Ochrona przyrody. Organizmy genetycznie zmodyfikowane. Przepisy i orzecznictwo*, red. B. Kurzępa, Toruń 2003.
- Papież Franciszek, *Encyklika Laudato si' . W trosce o wspólny dom*, Częstochowa 2015.
- Parry E.A., *The Law and the Poor*, London 2004.
- Peer S., *Etyka praktyczna*, Warszawa 2007.
- Pietrzykowski T., *Spór o prawa zwierząt*, Katowice 2007.
- Póltawska W., *I boję się snów*, Częstochowa 1998.
- Prawna ochrona zwierząt*, red. M. Mozgawa, Lublin 2002.
- Przyborowska-Klimczak A., *Ochrona przyrody. Studium prawnomiędzynarodowe*, Lublin 2004.
- Radecki W., *Ustawa o ochronie zwierząt*, Wrocław 2003.
- Regan T., *Prawa i krzywda zwierząt*, „*Etyka*” 1980, nr 18, DOI: <https://doi.org/10.14394/etyka.716>.
- Reichel J., *Małpa przed sądem. O etyce środowiskowej słów kilka*, „*Dziki Życia*” 1999, nr 10/64.
- Rejman G., *Ochrona prawna zwierząt*, „*Studia Iuridica*” 2006, vol. 46.
- Ryder R., *Animal Revolution: Changing Attitudes Towards Speciesism*, Berg 2000.
- Sax B., *Animals in the Third Reich: Pets, Scapegoats, and the Holocaust*, Mount Vernon 2000.
- Serpell J., *W towarzystwie zwierząt. Analiza związków ludzie – zwierzęta*, Warszawa 1999.
- Singer P., *Animal Liberation*, New York 1990.
- Singer P., *Wyzwolenie zwierząt*, Warszawa 2004.
- Wetter D.B., *Zwierzęta. Zagrożone gatunki*, Zielona Góra 2000.
- Wrona B., *Pomiędzy racjonalizmem, a sentymentalizmem. Rozważania dotyczące norm etycznych odnośnie zwierząt*, „*Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne*” 2011, nr 2.

NETOGRAFIA

- Francione G.L., *The Great Ape Project: Not so Great*, www.abolitionistapproach.com/the-great-ape-project-not-so-great [dostęp: 19.04.2021].
- Kowalski M., *Święty, który rozmawiał z ptakami i pozdrawiał kwiaty*, <https://deon.pl/wiara/swiety-ktory-rozmawial-z-ptakami-i-pozdrawial-kwiaty,495228> [dostęp: 19.04.2021].
- Św. Franciszek, *Pochwała Stworzenia*, www.swietostworzenia.pl/czytelnia/ekologia-franciszka/69-sw-franciszka-pochwala-stworzenia [dostęp: 19.04.2021].
- Św. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, https://zwola-old.karmelicibosi.pl/p/z/formacja/summa/summa_11.pdf [dostęp: 19.04.2021].
- Światowa Deklaracja Praw Zwierząt uchwalona przez UNESCO 15 października 1978 r. w Paryżu, <http://niechcianeizapomniane.org/swiatowa-deklaracja-praw-zwierzat> [dostęp: 19.04.2021].

AKTY PRAWNE

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.).
- Konwencja o obszarach wodno-błotnych mających znaczenie międzynarodowe, zwłaszcza jako środowisko życiowe ptactwa wodnego, sporządzona w Ramsarze dnia 2 lutego 1971 r. (Dz.U. 1978, nr 7, poz. 24).
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. 1976, nr 32, poz. 190).
- Konwencja o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem, sporządzona w Waszyngtonie dnia 3 marca 1973 r. (Dz.U. 1991, nr 27, poz. 112).
- Konwencja o ochronie wędrownych gatunków dzikich zwierząt, sporządzona w Bonn dnia 23 czerwca 1979 r. (Dz.U. 2003, nr 2, poz. 17).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Konwencja o ochronie gatunków dzikiej flory i fauny europejskiej oraz ich siedlisk, sporządzona w Bernie dnia 19 września 1979 r. (Dz.U. 1996, nr 58, poz. 263).

Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r. (Dz.U. 2002, nr 184, poz. 1532).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o ochronie zwierząt (Dz.U. 1928, nr 36, poz. 332 ze zm.).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (t.j. Dz.U. 2020, poz. 638).

UMCS